

E-ISSN 2582-5429

SJIF Impact - 5.675

AKSHARA
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
September, 2024 Special Issue 14 Volume II

**Relevance of
Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj
in 21st Century**
(राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची 21 व्या शतकातील प्रस्तुतता)

लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज

Chief Editor

Dr. R. K. Shanediwan

Principal,

Shri Shahji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

**One day Interdisciplinary National Seminar on
Relevance of
Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj in 21st Century**

(राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांची २१ व्या शतकातील प्रस्तुतता)

Editorial Board
(Special Issue)

❖ **Chief Editor** ❖

Dr. R. K. Shanediwan

Principal,

Shri Shahji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

❖ **Executive Editor** ❖

Dr. S. V. Shikhare

Head, Department of History

Shri Shahji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Dr. R. D. Mandanikar

Coordinator, IQAC and Head, Department of Political Science

Shri Shahji Chhatrapati Mahavidyalaya, Kolhapur

Mr. S. D. Aparadh

Assistant Professor, Department of History

Dr. V. J. Dethé

Assistant Professor, Department of Political Science

Dr. S. D. Jadhav

Assistant Professor, Department of History

Akshara Publication

Plot. 42 Akshara Publication Gokuldharm Residency

Prerna Nagar Wanjola Road Bhusawal Dist.Jalgaon [M. S.] India 425201

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No.
1	राजर्षी शाहू महाराज: द्रष्टा राजा	डॉ. आर. के. शानेदिवाण	13
2	छत्रपती शाहू महाराजांचा पर्यावरणीय दृष्टिकोन आणि प्रासंगिकता	डॉ. सुरेश वसंत शिखरे	19
3	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे आदर्श जैवविविधता संरक्षण धोरण	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	26
4	राजर्षी शाहू छत्रपती यांचे दळणवळण विषयक विचार	डॉ. संतोष अभिमन्यू जेठीथोर	31
5	छत्रपती शाहू महाराजांचे मुस्लिम समाजासाठी शैक्षणिक धोरण: एक दृष्टीक्षेप	प्रा.सतीश यशवंत चौगुले	40
6	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य	प्रा. सूर्यवंशी नरेंद्र नरसिंग	42
7	वेदोक्त प्रकरणी भास्करराव जाधव व लोकमान्य टिळक यांच्या वैचारिक भूमिकेचा आढावा	डॉ. किशोर गुलाब गाढवे	46
8	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य	डॉ. आर. डी. मांडणीकर	51
9	राजर्षी शाहू महाराजांचे आपत्ती व्यवस्थापन धोरण आणि कार्य	अभिषेक प्रविण चौगुले	56
10	भारतीय राज्यघटना : छत्रपती शाहू महाराजांच्या विचाराचे प्रतिबिंब	डॉ. विजय देठे	60
11	छत्रपती राजर्षी शाहू : फुले-आंबेडकर कार्याचा सेतू	डॉ. रचना माने	65
12	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज का शैक्षिक कार्य	डॉ. सरोज पाटील	69
13	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे कृषीविषयक कार्य	प्रा. डॉ. डी. एल. काशिद पाटील	72
14	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे अस्पृश्यता निर्मूलन: विचार आणि कार्य	डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव	76
15	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचार आणि कार्याची प्रासंगिकता	डॉ. ए. बी. बलुगडे	81
16	कोल्हापूर संस्थानातील राजर्षी शाहू महाराजांच्या पुरोगामी धोरणांची प्रासंगिकता – एक अध्ययन	प्रा.डॉ. मेघा संजय पाटील	83
17	छत्रपती शाहू महाराज आणि स्त्री मुक्ती	प्रा. अॅड. प्रियांका विलास झोळे-पाटील	88
18	राजर्षी शाहूंचे स्त्रीशिक्षण विषय कार्य	प्रा. मनिषा पाटील	91
19	छत्रपती शाहू महाराजांचे आर्थिक व ओद्योगिक कार्याचा अभ्यास	डॉ. सौ. एन. डी. काशिद पाटील	95
20	शाहू महाराजांचे मानव संसाधन विकास धोरण	विक्रम दीपक रेपे	99
21	राजर्षी छ. शाहू महाराज - एक कलाप्रेमी राजा	प्रा. श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	104
22	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे जलसिंचन विषयक धोरण	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	106
23	लोकराजा राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी विषयक योगदान	डॉ. संतोष शहापूरकर	109
24	राजर्षी शाहू महाराज यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन, हुकूम आणि कायदे	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	111
25	छत्रपती शाहू महाराज आणि आरक्षण	निवास गणपती पाटील	114
26	स्त्रीमुक्ती लढ्याचा राजा शाहू छत्रपती	इनामदार ऋषिकेश किरण	118
27	कोल्हापूरला 'कलापूर' बनिवणारा राजा: 'राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज'	डॉ. शिवाजी दत्तात्रय जाधव	120
28	समतावादी लोकराजा राजश्री शाहू महाराज	डॉ. उर्मिला न. क्षीरसागर	124
29	राजर्षी शाहू महाराज यांच्या समाज परिवर्तनवादी सुधारणांचा अभ्यास	डॉ. अनिल शिवाजी टिके	128
30	21 व्या शतकातील छत्रपती शाहू महाराजांची प्रासंगिकता	डॉ. खोपडे स्मिता जयेंद्र	131
31	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि सत्यशोधक समाज	डॉ. पल्लवी अनिल कोडक	135

01

राजर्षी शाहू महाराज: द्रष्टा राजा

डॉ. आर. के. शानेदिवाण

प्राचार्य,

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

व्यवस्था कोणतीही असो, त्या व्यवस्थेला दिशा देणारे नेतृत्व खंबीर असावे लागते. विशेषतः वैचारिक नेतृत्व या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. 19 व्या शतकाचा उत्तरार्ध नजरेसमोर आणला तर एक बाब प्रकर्षाने लक्षात येते की, हा काळ ब्रिटीश राजसत्तेचा ऐन भारतातील काळ होता. संपूर्ण देशावर त्यांची मजबूत पकड होती. त्या काळातील भारतीय समाजावर जात, धर्म, वर्ण या बाबींचा प्रभाव होता. अंधश्रद्धेने तर थैमान घातले होते. एकाअर्थी दैववादाचा प्रचंड पगडा असणारा समाज विज्ञानापासून खूप दूर होता. समाज शिक्षणापासून वंचित होता. स्त्रियांचा होणारा मानसिक, शारीरिक छळ कल्पनेपलीकडील होता. दलित, अस्पृश्य समाजाचे जगण्याचे अधिकार काढून घेतल्यासारखी परिस्थिती होती. काही मूठभर लोक संपूर्ण समाजव्यवस्थेचे नियमन करीत आहेत असे चित्र होते. हा काळ महाराष्ट्राच्या पातळीवर वैचारिक घुसळणीचा होता. अशा काळात राजर्षी शाहू महाराजांचा जन्म झाला.

कोल्हापूर शहराची ओळख सांगताना 'शाहूंची नगरी' असा उल्लेख होतो. महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतामध्ये समतेचा संदेश आपल्या कृतीतून देणारा राजा म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांना ओळखण्यात येते. ब्रिटीश काळात हिंदूस्थानामध्ये अनेक संस्थानिकांनी आपल्या मर्जीनुसार राज्यकारभार केला. त्यांनी प्रजेच्या हितापेक्षा आपल्या दैनंदिन जगण्यामध्ये विलासी वृत्तीचा अंगिकार केला होता. ब्रिटीशांच्या मेहरबानीवर त्यांचे राज्य सुरू होते. स्वाभाविकपणे या संस्थानिकांनी कोणताही नवा विचार मांडला नाही. पुरोगामी विचार व कृती मांडण्याचा तर प्रश्नच नव्हता. अशा काळात राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या विचार, कृती आणि स्वतंत्र प्रतिभेने कोल्हापूर संस्थानामध्ये विचारांची आमुलाग्र क्रांती केली. राजा कसा असावा याचे आदर्श उदाहरण म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांकडे पाहण्यात येते.

19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सामाजिक सुधारणांच्या अंगाने विचार आणि कृती होऊ लागली. यामध्ये अन्य विचारवंतांसह महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान खूप मोठे आहे. त्यांनी स्त्री शिक्षणासह अनाथ, विधवा यांच्यासाठी विविध उपक्रम सुरू केले. समाजामध्ये अस्पृश्य म्हणून ज्यांची संभावना होत होती, त्यांना सन्मानाची वागणूक मिळायला हवी यासाठी प्रयत्न सुरू केले. समाजाची अशी सेवा करणे दीड-दोनशे वर्षांपूर्वी खूप जोखमीचे काम होते. एका अर्थी धर्मसत्तेला अंगावर घेण्याचाच प्रकार होता. फुले दाम्पत्यासह अन्य सुधारकांनी आपली भूमिका न सोडता समाजासाठीचे योगदान दिले. 19 व्या शतकाच्या अखेरच्या दशकापर्यंत फुले दाम्पत्याचा विचार व कृतीला पाठबळ मिळत राहिले. सरकार दरबारीही याची दखल घेतली जाऊ लागली. साधारणपणे हा काळ राजर्षी शाहू महाराजांच्या जडणघडणीचा काळ होता. महात्मा फुले प्रभूतीचा प्रभाव त्यांच्या मनावर होत होता. एका कर्त्या सुधारकाची घडण होत होती.

2 एप्रिल 1894 साली शाहू महाराजांनी राजसूत्रे हातात घेतली. राजसूत्रे हाती घेतानाच्या काळातील एक नोंद आहे. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या नेतृत्वाखाली 'सार्वजनिक सभे'चे एक शिष्टमंडळ या समारंभास उपस्थित होते. त्यावेळी शाहू महाराजांना सार्वजनिक सभेतर्फे मानपत्र देण्यात आले. या मानपत्रामध्ये, "तुम्ही छत्रपती घराण्यात जन्माला आलेला आहात. छत्रपतींच्याकडे महाराष्ट्राचे नेतृत्व नैसर्गिक असते. तुम्ही कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती असल्यामुळे कोल्हापूरच्या जनतेची काळजी घेणे हे तुमचे परमकर्तव्य आहेच पण त्याचबरोबर सर्वसामान्यपणे महाराष्ट्राच्या जनतेची काळजी घेणे हे देखील छत्रपती या नात्याने आपले कर्तव्य आहे" असा आशय होता. (यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला, कराड, 1980, पृ. 42) राज्याची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर दूसऱ्याच दिवशी लोकमान्य टिळक यांनी केसरीचा अग्रलेख 'करवीर क्षेत्री कपिलाषष्ठीचा योग' या मथळ्यासह लिहून शाहू महाराजांबद्दलच्या आपल्या भावना व्यक्त केल्या. नामदार गोखले, लोकमान्य टिळक यांनी व्यक्त केलेल्या अपेक्षांची पूर्ती राजर्षी शाहू राजांनी आपल्या हयातीत करण्याचा निश्चयपूर्वक प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

'वेठबिगार' पद्धती बंद केली :

राजर्षी शाहू महाराज यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख मांडताना विसाव्या शतकातील भारतीय व्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर हा आलेख मांडणे महत्त्वाचे ठरते. स्वातंत्र्यापूर्वी 25-30 वर्षे व स्वातंत्र्योत्तर 75 वर्षे हा कालखंड लक्षात घेऊन काही निर्णयांच्या

संदर्भात संशोधनात्मक स्तरावर मांडणी केली तर राजर्षी शाहू महाराजांचे मोठेपण लक्षात येते. यास संदर्भात पुढील काही निर्णय व त्याची अंमलबजावणी याचा विचार करता येईल.

शाहू महाराजांनी वयाच्या 20 व्या वर्षी राज्यकारभाराची सूत्रे हातात घेतली. तो पर्यंत आपल्या राज्यामध्ये प्रचलित असणाऱ्या प्रथा, परंपरांचा त्यांना अभ्यास केला असावा असे वाटते. याचे कारण, वयाच्या 20 व्या वर्षी त्यांनी 'वेठबिगार पद्धती' बंद केल्याचे जाहीर केले. एवढ्या लहान वयात असा प्रगल्भ विचार व निर्णय महाराजांनी घेतला. याचा अर्थ शाहू महाराजांची नाळ जनतेशी जोडलेली होती. 'राजे' असले तरी समाजातील सर्व घटकांशी त्यांचा संपर्क होता. त्यांच्या जगण्याशी, राहणीमानाशी त्यांचा जवळून परिचय होता. त्यामुळेच बलवान व्यक्ती किंवा समाजाकडून दुर्बलावर होणारा अन्याय त्यांना अस्वस्थ करित असावा व त्यातूनच त्यांनी माणसाचे माणूसपण हिरावून घेणारी वेठबिगार पद्धती बंद केली. ब्रिटिश राजवटीत अनेक संस्थानिक होते, राजे पण होते पण असा निर्णय घेऊन त्याची अंमलबजावणी करणारा पहिला राजा म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होत. वेठबिगारी बंद केल्याचे साल 1894. म्हणजे भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वी 53 वर्षे अगोदर शाहूराजांनी असा निर्णय घेतला. स्वतंत्र भारतात असा निर्णय घेण्यासाठी किती कालावधी लागला हे समजून घेतल्यानंतर शाहूराजांच्या द्रष्टेपणाची ओळख होते. 1947 साली भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. विज्ञानप्रेमी पंतप्रधान पंडीत नेहरूंनी सलग 16 वर्षे भारताचे नेतृत्व केले. त्यानंतर पुढील काळात लाल बहादूर शास्त्री व इंदिरा गांधी यांनीही या देशाची धूरा वाहिली. पण 1976 पर्यंत 'वेठबिगार' संबंधी कोणताही निर्णय झाला नाही. 1947 ते 1976 म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर 28 वर्षे या महत्त्वाच्या बाबींकडे सरकारचे लक्ष नव्हते. जानेवारी 1976 मध्ये इंदिरा गांधी यांनी वेठबिगारी पद्धती बंद करण्याचा निर्णय घेतला. शाहूराजांनी राज्यकारभार हाती घेतल्यावर पहिल्याच वर्षी निर्णय घेतला तर भारत सरकारला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यास 29 वर्षे लागली. लोकनियुक्त सरकारकडून अशा निर्णयाची अंमलबजावणी लवकरात लवकर व्हावी अशी अपेक्षा असते. कारण तळागाळातले लोक येथे प्रतिनिधीत्व करित असतात. पण असे घडले नाही, पण 'राजा'ने प्रजेचा विचार केल्याचे दिसून येते.

राखीव जागांचा निर्णय :

राजर्षी शाहूराजांनी राजसूत्रे आपल्या हाती घेतल्यावर त्यांनी संस्थानातील नोकरदारांची माहिती घेतली. त्यांना आढळून आले की, सरकारी नोकरीमध्ये ब्राह्मण समाजाचेच लोक अधिक प्रमाणात आहेत. हे प्रमाण एकूण नोकरीच्या 97% इतके होते. ब्राह्मण जातीची लोकसंख्या 3% असतानाही नोकरीत एवढे जास्त प्रतिनिधित्व कसे याचा अभ्यास महाराजांनी केला. शिक्षण हाच यावरील पर्याय असल्याचे त्यांनी जाणले. हजारो वर्षांपासून भारतीय समाजामध्ये शिक्षण किंवा विद्या घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मण समाजाला होता. या काळात संस्कृतचे प्राबल्य होते. ब्रिटिश सत्ता भारतात स्थापित झाल्यावर ब्राह्मण समाजाने काळाची पाऊले ओळखून इंग्रजी शिक्षण आपलेसे केले. स्वाभाविकपणे इंग्रजांना लागणारा कर्मचारी वर्ग ब्राह्मण समाजातून उपलब्ध झाला. संस्थानामध्येही फारशी वेगळी परिस्थिती नव्हती.

तत्कालीन समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण नजरेसमोर ठेवले तर एक बाब प्रकर्षाने जाणवते की, ब्राह्मण समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण 85% हून अधिक होते. तर इतर जातीतील साक्षरतेचे प्रमाण केवळ 1% इतकेच होते. या 1% जनतेतील लोकही ब्राह्मणांच्या वर्चस्वामुळे नोकरीत स्थिरावू शकत नव्हती. याचा अर्थ मागासलेल्या समाजाला अतिरिक्त सवलत दिल्याशिवाय त्यांचा विकास होणार नव्हता. या संदर्भातील महाराजांचे द्रष्टेपण समजून घ्यायला हवे. त्यांनी संस्थानातील मुलांना शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला, त्यांच्यासाठी वसतिगृहे सुरू केली. पण नोकऱ्या कशा देणार? महाराज या संदर्भाने विचार करित असतानाच्या काळात म्हणजे 1902 साली इंग्लंडमध्ये एडवर्ड बादशहाच्या राज्याभिषेक समारंभाला गेले होते. त्यांनी तेथील व्यवस्थेचा अभ्यास केला. तेथे वास्तव्यास असतानाच त्यांनी आपल्या संस्थानात 50% जागा राखीव राहतील असे जाहीर केले. हा निर्णय दूरगामी स्वरूपाचा होता. नोकरीतील प्रतिनिधित्वाचा मार्ग सर्वसामान्य लोकांसाठी खुला झाला. सव्वाशे वर्षांपूर्वी असा निर्णय घेणारा पहिला संस्थानिक राजा म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होत. यामुळे विचारांसोबत कृतीने आदर्श निर्माण करणारा राजा म्हणून शाहूराजांचे नाव इतिहासात अमर झाले. ज्या काळात हा निर्णय झाला त्या काळी हिंदूस्थानात सहाशेहून अधिक संस्थानिक होते. ब्रिटीशांचे मांडलिकत्व त्यांनी पत्करल्यासारखी परिस्थिती होती. जनतेच्या कल्याणापेक्षा आपला ऐशोआराम त्यांना विशेष प्रिय होता. पण शाहूराजांनी राजा आणि राजदंड यांना शोभेसे निर्णय घेतले. राजदंड ही शाभेची वस्तू नसून त्याच्या साक्षीने सर्वसामान्य प्रजेचे कल्याण करण्याचा विचार अभिप्रेत असतो. त्यामुळेच राजर्षी शाहूराजे राजवाड्यापेक्षा गोरगरिबांच्या वाड्या, वस्त्यावर अधिक रमले. त्यांच्या सुखदुःखाशी समरस झाले. राजवाड्यावरील मिष्टान्नापेक्षा त्यांनी वाड्यावस्त्यावरील गोरगरिबांच्या झोपड्यातील मीठ-भाकर खाण्यात समाधान मानले. असा राजा हिंदूस्थानच्या इतिहासात विरला होता. सर्वसामान्य माणसांशी प्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळे राजर्षी शाहूराजांना

प्रजेची नाडी समजली होती व त्यातूनच 'राखीव' जागांचा निर्णय घेण्यात आला. 1902 च्या वटहुकुमामुळे कोल्हापूर संस्थानामध्ये बहुजन समाजासह मागासलेल्या समाजांना मोठ्या प्रमाणात संधी मिळू लागली. एकाअर्थी 'प्रजेचा राजा' ही बिरूदावली सार्थ ठरली.

राजर्षी शाहू महाराजांनी राखीव जागांचा निर्णय घेतला. समाजातील दुर्बल घटकांना अन्य सबल समाज घटकांशी जोडून घेण्याचा हा प्रयत्न होता. हा निर्णय म्हणजे दुर्बल घटकांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्यासाठीचा प्रयत्न होता. याचे चांगले परिणाम त्या काळात दिसून आले. सर्वसाधारणपणे 20 व्या शतकाच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या दशकामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ब्रिटीशांकडे अशाच पद्धतीने राखीव जागांची मागणी केल्याचे लक्षात येते. दलितांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ असावा, त्यांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळावे अशी भूमिका डॉ. आंबेडकरांनी घेतली. या संदर्भात महात्मा गांधी व डॉ. आंबेडकर यांच्यामध्ये मतभेदही झाले. असे असले तरी डॉ. आंबेडकरांचा विचार त्याकाळात काही प्रमाणात का असेना मान्य करण्यात आला. मला असे वाटते की, डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांच्या मागे राजर्षी शाहू महाराजांनी घेतलेल्या निर्णयांचा भक्कम आधार होता. हीच परिस्थिती स्वातंत्र्योत्तर काळातही दिसून येते. डॉ. आंबेडकरांनी दलित सदृश समाज घटकांना सवलती देण्याचा निर्णय घेण्याच्या माध्यमातून घेतला. त्यामागेही राजर्षी शाहूंचाच विचार होता. हजारो वर्षे विशिष्ट जात व वर्णव्यवस्थेमुळे दबलेला, पिचलेला समाजवर्ग व्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आणायचा असेल तर त्यांना सर्व बाबतीत सवलती व आरक्षण द्यायला हवे हीच भूमिका त्यामागे होती. महाराष्ट्राच्या स्तरावर मंडल आयोगाची स्थापना व अंमलबजावणी यामागेही दुर्बलांना आधार देण्याचीच भूमिका आहे. 1902 साली घेतलेला निर्णय आजही राज्यकर्त्यांना दिशादर्शक ठरतो आहे. राजा आणि प्रजा यांच्यातील नाते सौहार्द आणि प्रेमाचे असावे. राजाने प्रजेची काळजी वाहावी आणि त्यासाठी समाजातील सर्वात शेवटच्या घटकाला नजरेसमोर ठेवून निर्णय घ्यावेत अशी अपेक्षा असते. राजर्षी शाहूंनी असे निर्णय घेतले आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय व्यवस्थेनही त्याचे अनुकरण केले हेच शाहू महाराजांचे द्रष्टेपण होय.

विवाह विषयक कायदा:

राजर्षी शाहूराजांनी रयतेशी पालकत्वाचे नाते निर्माण केले होते. आपल्या संस्थानातील प्रत्येक व्यक्ती, कुटुंब आपले कुटुंब आहे हीच त्यांची भावना होती. त्यामुळे व्यक्तीजीवनाशी निगडित अनेक बाबींसंदर्भात त्यांनी निर्णय घेतले. यामध्ये विवाहसंदर्भातील घेतलेले निर्णय व सुधारणा ऐतिहासिक होत्या.

19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटीश सत्तेबरोबर ब्राह्मण वर्चस्वाने अक्षरशः कळस गाठलेला होता. अनेक प्रथा, परंपरा, रूढी, अंधविश्वासाने समाज त्रस्त होता. यातील विवाह संस्था तर अमानुष प्रथेने ग्रासलेली होती. विशेषतः मुलींच्या संदर्भात याचे गंभीर परिणाम दिसून येत होते. तत्कालीन समाजरितीचा अभ्यास केला तर लक्षात येते की, सामान्यपणे मुलीचा विवाह तिच्या वयाच्या 8 किंवा 9 व्या वर्षी व्हायचा. 10 वर्षावरील मुली 'घोडनवरी' म्हटले जायचे. मुलाच्या वयाला फारसे बंधन नव्हते. या प्रथेसंदर्भात काही सुधारकांनावाज उठविला होता. यामध्ये राजाराम मोहनराय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, जोतिबा फुले यांचा समावेश होता. अशा काळात 19 व्या शतकाच्या अखेरच्या दशकात राजर्षी शाहू महाराजांचा विवाह झाला होता. त्यावेळी त्यांचे वय पंधरा तर महाराजांची वय 12 वर्षे सुद्धा नव्हते. याचा अर्थ शाहूराजांचा विवाह हाही बालविवाहच होता. पण तत्कालीन परिस्थितीत राजघराण्याचा निर्णय स्वीकारून त्यांनी विवाह केला. अर्थात पुढील काळात त्यांनी घेतलेल्या निर्णयांच्या आधारे असे म्हणता येते की, एवढ्या लहान वयात झालेल्या लग्नाला त्यांची संमती नसावी. पण त्यांनी निर्णय स्वीकारला. पण जेव्हा राज्याची सूत्रे त्यांनी आपल्या हाती घेतली त्यावेळी मात्रा विवाह कायद्यामध्ये अमुलाग्र सुधारणा केल्या.

राज्यकारभार करित असताना जनभावना समजून घ्याव्या लागतात. कोणताही निर्णय विशेषतः प्रथा, परंपरा, रूढी या संदर्भातील घेताना लोकभावना कधी दुखातील सांगता येत नाहीत. शाहू महाराजांना 'विवाह' कायद्यामध्ये सुधारणा करावयाची होती. त्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरापासून सुरुवात केली. भलेही त्यांच्या पत्नीचे वय लग्नावेळी 12 वर्षाहून कमी होते पण शाहूराजांनी आपल्या मुलीच्या लग्नावेळी मात्र कोणताही दबाव न घेता लग्न चौदा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतरच केले. याचा अर्थ त्यांना समाजामध्ये बदल करायचा होता. त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या अधिकारांचा वापर करण्यास सुरुवात केली, पण ही सुरुवात स्वतःपासून केली हे ध्यानात घ्यावयास हवे.

शाहू महाराजांनी खूप विचारांती 8 सप्टेंबर 1906 रोजी एक हुकुम आपल्या संस्थानात जारी केला. (करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग-1, ता. 8 सप्टे. 1906) यानुसार नवऱ्या मुलाने माझे वयास अठरा वर्षे पूर्ण झाली आहे व नवरी मुलीने माझे वयास चौदा वर्षे पूर्ण झाली आहेत असे लिहून द्यावयाचे आहे. पुढील काळात 12 जुलै 1919 रोजी 'कोल्हापूर इलाख्यातील विवाहासंबंधी कायदा' गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाला. या अंतर्गत विवाहाच्या वेळी पुरुषाचे वय 18 वर्षे पूर्ण व स्त्रीचे वय 14 वर्षे असायलाच हवे असे

स्पष्टपणे नमूद केले आहे. त्याचबरोबर वयाची 18 वर्षे पूर्ण केलेली कोणतीही व्यक्ती स्त्री अथवा पुरुष सज्ञान आहे असेही या कायद्याद्वारे नमूद करण्यात आले. 'सज्ञान' याचा अर्थ ती व्यक्ती स्वतःच्या विवेकाला स्मरून विवाहसंबंधी निर्णय घेण्यास स्वतंत्र आहे असा होतो. स्त्रीला स्वतःच्या आयुष्याचा निर्णय घेण्याचा अधिकार देणारा निर्णय शाहूराजांनी घेऊन स्त्रियांसंदर्भातील आपल्या उदार अंतःकरणाचा प्रत्यय आणवून दिला आहे.

समाज कोणताही असो त्यामध्ये स्त्री-पुरुष या दोहोंनाही समान संधी असल्याशिवाय समाजाचे पोषण योग्य पद्धतीने होत नाही. आपल्या भारतीय समाजात दीर्घकाळ पुरुषांनी सत्ता गाजवली. पुरुषांनी स्वतःला सोयीचे होतील असे नियम बनविले. या नियमांना धर्मसंस्कार असे म्हणून समाजातील दुर्बल घटकांवर लादले. विशेषतः स्त्रियांना याचा सर्वाधिक फटका बसला. अगदी जन्मापासूनच्या सर्व स्थित्यंतरामध्ये स्त्री अक्षरशः भरडली गेली. तिच्या मन आणि शरीरचा किंचितही विचार न करता तिच्यावर बंधने घालण्यात आली. विवाहासंदर्भातील अलिखित नियमांमध्ये याचे स्वरूप भयावह होते. विवाह हा आपल्या कुटुंबव्यवस्थेचा पाया आहे. पण हा पायाच कांहीवर अन्याय करणारा होता. राजर्षी शाहू महाराजांनी सर्व परिस्थिती मानवतेच्या अंगाने समजून घेतली. जो घटक कुटुंबव्यवस्था पुढे नेण्यासाठी महत्त्वाचाच नव्हे तर अपरिहार्य आहे. त्या घटकाला न्याय देण्याच्या हेतूने आपल्या राजसत्तेच्या राजदंडाचा वापर केला. आपले निर्णय आणि कृती यातून महिलांना सन्मान मिळवून दिला.

शिक्षण विषयक सुधारणा :

शाहूराजांनी आपल्या प्रजाजनांसाठी शिक्षणाची दारे खुली करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्यासमोर महात्मा जोतिबा फुले यांचा आदर्श होता. जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी समाजाला शहाणे करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण द्यायला हवे, ही बाब हेरून मुलींसाठी शाळा सुरू केली. त्याची व्याप्ती जसजशी वाढू लागली तसतसे समाजमन शिक्षित होऊ लागले. नवी चेतना निर्माण जाली. फुले दाम्पत्यांनी सुरू केलेला शिक्षणाचा यज्ञ गती घेत असतानाच ब्रिटिश पार्लिमेंटमध्येही एक महत्त्वाचा निर्णय झाला. 1880 साली इंग्रजांनी आपल्या कायद्यामध्ये महत्त्वपूर्ण बदल करून इंग्लंडमध्ये प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. साधारणपणे हा काळ असा होता की ज्या काळात इंग्रजांचे राज्य सर्व जगभर पसरले होते. स्वाभाविकपणे इंग्लंडमध्ये झालेल्या निर्णयाचा परिणाम जेथे जेथे इंग्रजांचे राज्य होते तेथे तेथे होणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे 1882 साली शिक्षणविषयक प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी इंग्रज सरकारने 'हंटर शिक्षण कमिशन' नेमले. या कमिशन' नेमले. या कमिशनच्या माध्यमातून भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा विचार होणे अपेक्षित होते.

इंग्लंडमध्ये शिक्षण व्यवस्थेसंदर्भात Filtration theory म्हणजे झिरपण्याचा सिद्धांत मान्य झालेला होता. या सिद्धांतामध्ये 'वरच्या वर्गाला शिक्षण दिले तर हळूहळू, झिरपत झिरपत खालपर्यंत पोहोचेल' अशी धारणा होती. परंतु भारतीय व्यवस्थेत असे घडणे शक्य नव्हते. या सिद्धांताला जोतिबा फुले यांनी कडाडून विरोध केला. त्यांनी याची संयुक्तिक कारणमीमांसा केली. त्यांनी भारतातील जातवास्तव मांडताना येथील वर्णव्यवस्था कशी आहे याचेही भान कमिशनला करून दिले. त्यांच्या मतानुसार तत्कालीन भारतातील जात, वर्णव्यवस्था एकमेकांवर ठेवलेल्या मडक्यासारखी आहे. सर्वात खाली मोठे मडके म्हणजे मोठी जनसंख्या याला शूद्र म्हटले जाई. शूद्रांच्या वरील हंडी वैश्यांची, वैश्यांच्या वरील हंडी क्षत्रियांचे व सर्वात वर असणारे मडके लहान.. त्यांची लोकसंख्या सर्वात कमी... पण त्यांचे वर्चस्व. हे ब्राह्मण. ही मडकी मातीची नसून धातूची आहेत त्यामुळे त्यातून कांहीही झिरपणार नाही, असे स्पष्टपणे नोंदवून महात्मा फुले यांनी विरोध केला. 'झिरपण्याचा सिद्धांत' इतरत्र मान्य होऊ शकेल पण भारतात कदापिही लागू होऊ शकत नाही असे जोतिबांनी सांगितले. अर्थात त्यावेळी इंग्रज राजवटीने फुलेंचा विचार मान्य केला नाही. पण राजर्षी शाहू महाराजांनी त्याचा नीट अभ्यास केला असावा.

राजर्षी शाहू महाराजांनी राजसूत्रे हातात घेतली. वयाच्या मानाने त्यांचे आकलन प्रगल्भ होते. त्यांनी आजूबाजूच्या परिसरासह परिस्थितीचेही बारकाईने निरीक्षण केले. विशेषतः माणसाचे एकमेकांशी असणारे संबंध कमालीचे विषमता दर्शवत होते. हिंदू समाजव्यवस्थेमध्ये तर वर्णवर्चस्व आणि प्रचंड प्रमाणात रूजलेली अस्पृश्यता यामुळे समाजाचे संतुलन बिघडलेले होते. लोकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव किंवा अनास्था जाणवत होती. या सर्व परिस्थितीचे आकलन होत असतानाच संस्थानच्या दैनंदिन कारभारात ब्राह्मण समाजाचे असणारे वर्चस्व त्यांना स्पष्टपणे जाणवले. ब्राह्मण समाज केवळ नोकरीमध्ये वर्चस्व राखून नव्हता तर वर्णवर्चस्वाचा आधार घेऊन अन्य समाजावर वचक ठेवीत होता. शाहू महाराज या परिस्थितीने खूप अस्वस्थ व्हायचे. एक समाज दूसऱ्या समाजावर अशातऱ्हेने वर्चस्व निर्माण करते. याचा अर्थ एकाअर्थी माणूसकीला काळीमा फासणारी वृत्ती आहे हे त्यांची भावना बनली. ही परिस्थिती बदलायला हवी असा ठाम निर्धार राजांनी केला. पण त्यासाठी ठोस उपाययोजना लोकांपुढे ठेवणे जरूरी होते. महाराज स्वतः शिक्षित होते. शिक्षणाने विचार करणे सहज शक्य तर होतेच पण त्याचबरोबर आजूबाजूच्या परिसराचे आकलन

सदसद्विवेकाने करता येते. योग्य आणि अयोग्याचा निवाडा करता येतो ही त्यांची धारणा होती. याचा अर्थ समाजाला शिक्षित केले तर परिस्थितीत बदल होऊ शकतो असे महाराजांना मनोमन पटले. त्यांनी सर्वसामान्यांना शिक्षणाची दारे सताड उघडी करण्याचा निर्णय घेतला. हिंदूस्थानच्या इतिहासात आपल्या संस्थानातील लोकांसाठी असा निर्णय घेणारे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एकमेव राजे होते.

शाहू महाराज शिक्षित होते. त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटले होते. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये झालेले परिवर्तन शिक्षणामुळेच झाले हे त्यांनी जाणले होते. त्यामुळेच आपल्या संस्थानातील स्त्री-पुरुष-मुले-मुलींना शिक्षणाची संधी प्राप्त करवून देण्याचा ध्यास त्यांनी घेतला. 'शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदूस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे' असा प्रगल्भ विचार त्यांनी मांडला. केवळ विचार मांडून ते थांबले नाहीत तर त्यांनी त्या दिशेने कृती करण्यास सुरुवात केली.

दृष्टे नेतृत्व आपल्या निर्णयांचा पाठपुरावा योग्य पद्धतीने करतात. त्यासाठीचे पक्के नियोजन त्यांनी केलेले असते. शाहू महाराजांनीही शिक्षणासंदर्भातील आपले विचार प्रत्यक्ष कृतीत उतरविण्यासाठी नियोजन केले. यामध्ये,

- 1) राजसूत्रे हाती घेतल्यानंतर शिक्षण क्षेत्राचा आढावा घेऊन कोणत्या सुधारणा करता येतील याची दिशा निश्चित करण्यासाठी समितीची स्थापना केली.
- 2) शिक्षणाची सुरुवात प्राथमिक पासून होते. संस्थानातील प्राथमिकसह माध्यमिक शाळांची संख्या वाढविल्या.
- 3) बहूजन समाजातील मुलामुलींना प्रोत्साहनपर शिष्यवृत्ती, पारितोषिके सुरू केली.
- 4) नवीन शाळा सुरू करणे, इमारती बांधणे, इमारतीची देखभाल करणे या संदर्भाने नियम तयार केले.
- 5) शिक्षणाचा खर्च अवाढव्य होता. संस्थानातून खर्चाची तजवीज होत होती. परंतु पैसा कमी पडू नये यासाठी 'शिक्षण कर' सुरू केला. यासाठीचा दिशादर्शक आराखडा तयार केला.
- 6) समाजामध्ये देवस्थाने मुबलक होती. देवस्थानांनी शिक्षणासाठी मदत करावी यासाठीचा जाहीरनामा काढण्यात आला.
- 7) समाजामध्ये समता, बंधूभाव निर्माण होण्याच्या दृष्टीने स्पृश्य-अस्पृश्य मुलांसाठी असणाऱ्या स्वतंत्र शाळा बंद करून एकत्रितपणे शिक्षण घेण्यासाठीची यंत्रणा कार्यरत केली.
- 8) मुलांच्या आर्थिक स्तराचा विचार करून शैक्षिक साहित्य, पुस्तके देण्याची योजना तयार केली.
- 9) शाळांतील अभ्यासक्रम अत्यंत बारकाईने तयार करण्यात आला.
- 10) शिक्षकांच्या नेमणूका योग्य कसोट्यांच्या आधारे करण्याच्या सक्त सूचना देण्यात आल्या.
- 11) मुलांपर्यंत योग्य शिक्षण पोहचण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक हवेत याचे भान ठेवून शिक्षक केंद्राची निर्मिती केली.
- 12) शाळांवर देखरेख ठेवण्यासाठी पंचांची नेमणूक करण्यात आली.
- 13) गरजू विद्यार्थ्यांना राहण्याची व्यवस्था वसतिगृहाच्या माध्यमातून करण्यात येऊ लागली.
- 14) सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे संस्थानच्या तिजोरीतून एकूण उत्पन्नाच्या किमान 6% रक्कम शिक्षणावर खर्च व्हावा यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न होऊ लागला.

शंभर सव्वाशे वर्षांपूर्वीचे समाजवास्तव नजरेसमोर आणले तर शाहूराजांच्या निर्णयाचे मौलिकत्व लक्षात येते. शिक्षण देण्याचा निर्णय झाला. पण त्यासंदर्भातील जाणीव लोकांमध्ये करणे गरजेचे होते. महाराजांनी स्वतः लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. याचा इष्ट परिणाम लगेचच दिसू लागला. बहूजन समाजातील मुले/मुली शाळेत येऊ लागली. त्यांच्या पालकांनाही याचे महत्त्व पटू लागले. एका अर्थी शिक्षण ही लोकचळवळ बनविण्यामध्ये शाहू महाराजांना यश प्राप्त झाले. करवीर सरकारच्या गॅझेटमध्ये या संदर्भाने अनेक निर्णय जाहीर झाले असून 29 सप्टेंबर 1917 रोजीचा कायदा ऐतिहासिक ठरला. हा सक्तीच्या शिक्षणाविषयीचा कायदा महाराजांनी जाहीर केला.

शाहूराजांनी 1917 साली मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यासंदर्भातील निर्णय घेतला. एवढेच नाही तर जे विद्यार्थी मुले-मुली शाळेत येणार नाहीत त्यांच्या पालकांना दंड करण्याची तरतूदही या निर्णयामध्ये होती. राजांचा हा निर्णय दूरगामी परिणाम करणारा ठरला. प्राथमिक शिक्षणासह माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणाची सुद्धा व्यवस्था करण्यासंबंधाने त्यांच्या धोरणामध्ये समावेश होता. अर्थात तत्कालीन समाजातील गोर-गरिबांच्या मुलांना असे शिक्षण घेण्यासाठीची आर्थिक कुवत नव्हती. इच्छा आहे पण परिस्थितीने पुढे पाऊल टाकता येत नाही अशी कुचंबना होत होती. यासाठी एक मार्ग दिसत होता. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासह राहण्या-

जेवणाची सोय करणे. असा विचार या अगोदर कोरणत्याही संस्थानामध्ये झालेला नव्हता. पण महाराजांनी निर्णय घेतला आणि त्याची अंमलबजावणीही केली. असा समाजाभिमुख निर्णय घेणारे पहिले राजे, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज होते.

समारोप :

राजर्षी शाहू महाराज यांना 48 वर्षांचे आयुष्य लाभले. यापैकी 28 वर्षे त्यांनी कोल्हापूर संस्थानचा राज्यकारभार केला. हा काळ केवळ संस्थानासाठी महत्त्वाचा नव्हता तर संपूर्ण महाराष्ट्र किंवा भारतीय समाज व्यवस्थेला नव्या वळणावर घेऊन जाणारा होता, असे म्हटल्यास चुकीचे ठरू नये. राजर्षी शाहूंनी क्रांतीकारक निर्णय घेतले. सदरचे निर्णय घेत असताना त्यांनी निश्चित स्वरूपाची भूमिका घेतली. विशेषतः जातव्यवस्था मोडून काढणे आणि सर्व माणसांना समानतेच्या पातळीवर आणणे ही त्यांची भूमिका त्यांच्या प्रत्येक निर्णयातून दिसून येते. काळाच्या पुढे जाऊन निर्णय घेत असताना त्यांनी प्रस्थापितांचा दबाव मानला नाही. आपल्याला जे पटेल तेच त्यांनी निर्णयाच्या आधारे साध्यही केले. शाहू महाराजांच्या मृत्यूपश्चात भारतीय समाजाने 100 वर्षांची वाटचाल केली आहे. यातील 75 हून अधिक वर्षे स्वतंत्र भारताच्या राज्यव्यवस्थेतील आहेत. आजही महाराजांनी घेतलेले निर्णय भारतीय समाजात आदर्शवत ठरले आहेत. त्यामुळेच भारतीय संविधानाची रचना करताना शाहू महाराजांनी घेतलेल्या बहुतांश सर्व निर्णयांचे पडसाद घटना निर्मितीवर जाणवतात. हेच राजर्षी शाहूजी महाराज यांचे द्रष्टेपण आहे. ते खऱ्या अर्थाने राजे होते, प्रजेचे पालक होते.

संदर्भ :

- 1) राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, संपा. प्रा. डॉ. रमेश जाधव, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई, 2016.
- 2) राजर्षी शाहू विचार व कार्य, प्राचार्य डॉ. जे. के. पोवार, राज प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 3) यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला, कराड, श्री. पी. बी. साळुंखे व्याख्यान.
- 4) राजर्षी शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश भाग 1 व 2, पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
- 5) राजर्षी शाहू महाराज, प्राचार्य डॉ. जे. के. पोवार, राज प्रकाशन, कोल्हापूर.
- 6) करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग-1, ता. 29 सप्टेंबर 1917.
- 7) तत्रैव, ता. 28 ऑगस्ट 1915.
- 8) तत्रैव, ता. 18 डिसेंबर 1915.